

M. FAZLI, *Afganistan'a Seyahat*, Yayına Haz.: Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, 2008, Selis Kitaplar, 112 sayfa. ISBN: 9789758724833

Mustafa ŞAHİN*

Afganistan; dünyanın en büyük geçiş yollarından biri üzerinde bulunmakta, Türk tarihi, kültürü için önemli bir noktada yer almakta, doğu ve batı Türkistan'a açılan stratejik bir kapı olma özelliği taşımaktadır.

Atatürk'ün çağdaşı ve arkadaşı Afgan Kralı Amanullah Han'ın dedesi Abdurrahman Han, 1880'de Afganistan tahtına çıkmasıyla birlikte akrabası olan Gulam Muhammed Han ile siyasi ihtilafa düşerek O'nu 1882'de sürgüne göndermiştir. Gulam Muhammed Han ailesi ile birlikte II. Abdülhamit'in özel misafiri olarak Şam'da ikamet ettirilmiştir. Gulam Muhammed Han'ın oğlu Mahmut Beğ Tarzi de Şam'da ve İstanbul'da eğitim görmüştür. Türklere karşı büyük sevgi ve saygı hisleriyle yetişmiş, birçok eseri Türkçe'den Afgan diline (Darice) çevrilmiştir.

Mahmut Beğ Tarzi'nin de damadı olan Amanullah Han'ın, babası Habibullah Han'ın Afganistan Hükümdarı olmasıyla birlikte ülkesine davet edilen Tarzi, ülkesinin kalkınması için Habibullah Han'a Türkiye'den bilgi ve tecrübelerine güvenilen bir heyet getirilmesini teklif etmiştir. Habibullah Han tarafından davet edilen ilk Türk heyeti, dürüstlükleri, ciddi çalışmaları ve bıraktıkları eserler ile Afganlılar arasında Türk sevgisinin yerleşmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Heyette subay, doktor, ressam, matbaacı hatta vali dahi vardır. Mahmut Beğ Tarzi'nin daveti ve aracılık etmesi üzerine Afganistan'a giden bu Türk aydınları; Mehmet Fazlı, Hüseyin Hüsnü, Ali Saver, Mehmet Efendi, Ali Fehmi ve Münir İzzet Bey'lerdir. Türk heyeti kısa zamanda Afganlılarla kaynaşarak faydalı çalışmalar yapmışlardır.

Heyetin içinde bulunan Mehmed Fazlı'nın kaleme aldığı kitap(lar); Afgan halkının kalkınması için buraya giden Türk aydınlarının, seyahatleri boyunca yaşadıklarıyla birlikte Afgan Kralı Habibullah Han ile temaslarını anlatmaktadır. Eser, Afganistan'ı Türklere anlatan ve sevdiren ilk yapıtlardan birisi olma özelliğine sahiptir.

Eserin eski yazı baskısı Afgan Kralı Habibullah Han'ın üniformalı bir resmi ile başlamakta "*İfade-i Meram*" bölümü ile devam etmektedir. Günümüz Türkçe baskısında ise yayına hazırlayanın "*Önsöz*"ü ile başlamakta, yine "*İfade-i Meram*" bölümü (23-24) ile devam etmektedir (Bundan sonraki bölümler "*İfade-i Meram*" bölümü ile birlikte ortaklık arz ettiğinden günümüz Türkçe baskısı üzerinden incelenmeye devam edilecektir). Eser Önsöz'ü takip eden dokuz kısımdan oluşmaktadır. Kısımların içeriğinin büyük bölümü söz konusu heyetin Afganistan'a yolculuğa, hangi amaçla çıktıklarını ve yolculuk serüvenlerini anlatmaktadır.

* Dr., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Per. Bnb., Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (SAREN) Müdürlüğü, İstanbul, msahin44m@yahoo.com

Eser, Eski Türkçe olarak Mehmet Fazlı tarafından Resimli Afganistan Seyahati adı ile İstanbul Matbaa-i Ahmed İhsan'da Rumi: 1325 (Miladi: 1909/1910), 104 sayfa+16 sayfa resim olarak bastırılmıştır. Burada tarafımdan kitap incelemesi yapılmaktadır.

Eserin yeni baskısını yayına hazırlayanın “Önsöz”ünde; Afganistan’ın yüzölçümü, komşuları, coğrafi ve demografik özellikleri ile birlikte Afganistan’ın stratejik önemine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Afganistan’ın kısa tarihi aktarılmakta, Afgan tarihindeki hanedan geçişleri verilmektedir. Afganistan’daki son dönem karışıklıkları, Sovyet işgali ve sonrasına ait güncel konular işlenmektedir. Afganistan’da son dönemlerde eğitim, Taliban sonrası Türkiye’ye Afgan-Türk nüfus göçü, bunların Türkiye’de yerleştirildikleri bölgelere ait ayrıntılara girilerek eserin asıl amacından uzaklaşmış izlenimi verilmektedir. *Önsöz*ün son bölümlerinde asıl maksada gelinerek eserin kaleme alınma aşaması, dönemin Afganistan tarihi ile birlikte verilmektedir.

Eserin birinci bölümü olarak görülebilecek, aslında eser sahibi Mehmed Fazlı’nın mukaddimesi mahiyetindeki “*İfade-i Meram*” bölümünde (23-24); İslam Dünyası’nda Afganistan’a duyulan sempatiye vurgu yapılarak söze başlanmıştır. Sevdiğini tanımanın ne denli önemli olduğunu belirterek “*doğal olarak insan, bilmediğini, iyice tanımadığını ne kadar sevse de eksik sever, hatta sevgisinin ilgi bağına kuramaz*” demiştir. Bu cümleden hareketle Afganistan’a neden gidilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Arkasından Mısır’da neden bulduklarını, sürgünde bulunan heyetin, Afganistan’a giderek her iki millete ve kendilerine kattığı olumlu değerlere atıfta bulunmaktadır. “*Umarız ki Afganistan kitabımız oralara dair etraflı bilgisi olan ilim adamları ve araştırmacılara şevk ve gayret; hiç bilgisi olmayıp kuru kuruya sevgi ve yakınlık besleyenler için de bir nebze olsun bilgilenme sebebi olur*” temennisiyle ve “*İşte ol kadardır ol hikayet, bakisi güzaf-ı bi-nihayet*” dizeleriyle bölümü bitirmektedir. *İfade-i Meram* bölümüne attığı Fi 3 Teşrinisani sene 1325 (Miladi: 16 Kasım 1909) tarihi eserin basıma hazırlandığı tarih olduğu değerlendirilebilir. Zira daha sonra bu yolculuğun fikri hazırlıklarının 1905’te, fiili hazırlıklarının ve yolculuğun 1906’da yapıldığı görülecektir. Eserin eski yazı nüshasının üzerinde gün, ay, olarak tam basım tarihi bulunmamakta sadece 1325 tarihi verilmektedir. Mukaddime 16 Kasım 1909’da yazıldığına göre eser bu tarihten sonra 1909’un son günlerinde veya 1910 yılı başlarında tab edilmiştir.

Eserin ikinci kısmı olan “*Afganistan Seferi*” bölümünde (25-53); “*hayat ve hürriyetini kurtarmak için*” Mısır Kahire’de bulduklarını ifade ederek hangi sebeple sürgün yaşadıklarını ayrıntıya girmeden açıklamıştır. Yazar burada sürgünün ayrıntılarına girmediğinden dolayı zamanın Osmanlı Devleti’ndeki demokratik ortamı analiz etme fırsatı sunmamaktadır. Yazarın sürgün arkadaşı Hüseyin Hüsnü Bey’in Afganlılarla Mısır’da temasını, heyetin Afganistan’ın gelişimine katkıda bulunmak niyetinde olduklarını beyan eden bir tavsiye (istek yazısını) 1905 yılında kaleme aldıklarını, bu yazıya bir sene sonra 10 Muharrem 1324 (Miladi: 10 Mart 1906)’da olumlu cevap verildiğini anlatmıştır. Heyetin mektubuna cevap veren Mahmut Bey Tarzi; kendilerine ihtiyacı olduklarını, Afgan Kralı’nın gelişlerini onayladığını ve yol masraflarının Afgan Hükümeti’nce karşılanacağını belirtmiştir. Bunun üzerine heyet tren ve vapurlarda “*ikinci mevkide*” seyahat ederlerse yolculuğun navlun giderlerini hesaplamışlardır. Yapılan tasarruflu hesaplamaların sonucunda buldukları rakamı Kabil’e bildirmişlerdir. Bu müracaattan sonra bir zarf içerisine konmuş 350 Osmanlı lirası ve Afganistan’a kabul fermanları gönderilmiştir. “*Bizleri şahsen tanımadıkları halde sırf böyle bir başvuru ve mektupla verilmiş söz üzerine para göndermeleri Türklere karşı emniyet ve güvenlerine açık bir delildir*” diyerek gitme mecburiyetlerini ifade etmiştir. Aslında burada güvenilen Osmanlı’nın resmi devlet adamları değil, devlet tarafından dışlanan ötelenen Türklerin bile Afgan Hükümeti’nce ne kadar makbul insanlar olduğu gerçeğidir. Bu durum; Afganlılar tarafından Türkler’e ve Osmanlı’ya güvenin son aşamasıdır, diye değerlendirilebilir. Bundan sonra yolculuk hazırlığına başlanmış, güzergâh seçimi yapılarak yolculuğun Rusya üzerinden yapılmasına karar verilmiştir. Bu seçimde Rusların göstereceği vize kolaylığı etkili olmuştur. Yolculuk 2 Ekim 1906’da başlamıştır. Bundan sonra yolculuğun teferruatına ve yolda karşılaşılan arızalara yer verilmiştir. Kahire’den Port Said’e

doğru trenle yola çıkmıştır. Buradan 5 Ekim 1906'da Triyeste'ye vapurla hareket edilmiştir. Vapur İskenderiye'de üç gün bekleddikten sonra 8 Ekim 1906'da İskenderiye'den hareket etmiş, 15 Ekim 1906'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içerisinde yer alan (günümüzde İtalya'nın kuzeyinde yer alan) Triyeste'ye varmıştır. Kitabın bu bölümünde Triyeste'nin ayrıntılarına yer verilerek adeta heyetin yolcuğa burası için çıktığı izlenimi verilmiştir. Burası heyete Avrupa'dan katılacaklarla buluşma noktası olarak belirlenmiştir. 15 gün burada kalındıktan sonra 31 Ekim 1906'da Odesa treni ile hareket edilmiştir. Güzergâh üzerindeki "*Voluçiska*" da trenden inmişler, yüklerinin trenden çıkmaması üzerine Odesa'ya doğru tekrar yola çıkmışlardır. Kaybolan eşyalarına epey zahmetten sonra daha ileri bir noktada kavuşmuşlardır. Burada eşyaları bulmak üzere iki kişiyi bırakarak Bakü'ye doğru yola çıkmıştır. Trende bir müddet yol alındıktan sonra Rus tren personeli tarafından "*hız ücreti*" toplanmıştır. Yazar, "*bunun hiçbir yerde görülmemiş, duyulmamış*" bir uygulama olarak zamanında uygulandığından bahsetmiştir. Bakü'den ve oradaki Türk dostları Ağaoğlu Ahmet Bey ve arkadaşları tarafından ağırlandılarına ayrıntılarıyla yer verilmiştir. Bakü'de 16 gün kaldıktan sonra vapurla Krasnovodsk (günümüzde Türkmenbaşı)'a oradan da trenle Merv'e hareket etmişlerdir. Burada Rusya'nın Türkistan Valisi'ne pasaportları vize ettirmek için heyetten Aşkabat'a gidilmek zorunda kalınmıştır. Zira Kahire'de alınan vize "*daha kısa bir güzergâha kadar alındığı gerekçesi ile*" kabul edilmemiştir. Aşkabat'tan yaylı araba ile Meşhed'e hareket edilmiştir. Meşhed'e kadar zorlu bir yolculuk sürmüştür. Burada yolda geçirilen bir geceyi, yazar, "*buraya kadar böyle sefil bir gece geçirmemiştik*" diyerek yaşanan maddi zorlukları sıralamıştır. İran hudutları içerisinde yer alan Meşhed'den yazar, uzun uzadıya bahsederek burada yaşadıkları zorlu bir hamam "*azabını*" ve İmam Rıza türbesine yapılan ziyareti tasvir etmiştir. Meşhed'de 7 gün kaldıktan sonra Afganistan vilayeti olan Herat'a doğru binek hayvanları ile yola çıkmıştır. Yol üzerinde konaklandıktan ve gümrük işlemlerinden sonra ertesi gün Herat'a varılmıştır. Bu bölüm, hemen hemen eserin yarısını kapsamaktadır. Yazar uzun uzadıya yolculuk ayrıntılarını vererek kitabı neredeyse bir yolculuk kitabı hüviyetinde ele almıştır. Buraya kadar verilen ayrıntılarla -mevcudun aksine- kitabın ciltlerce süreceği izlenimi verilmiştir.

Eserin üçüncü kısmı olan "*Herat*" bölümünde (54-60) bir Afgan şehri olan Herat'ın özelliklerinden ve burada Afganlılarca gösterilen misafirperverlikten ve Herat'tan Kabil'e doğru yolculuğun ayrıntılarından bahsedilmiştir. Heyetin Herat'a geliş tarihi verilmemekle birlikte mevsimin kış olduğundan söz edilmiştir. Herat'ta heyete, kış mevsiminde yaz meyveleri olan kavun, karpuz ve üzüm ikram edilmiştir. Meyvelerin yemekten önce yenmesi ve "*muhtelif tarzda pişirilmiş pilavların*" hep birlikte ikram edilmesi hayretle karşılanmıştır. Buradaki yedi günlük misafirlikten sonra yolculukta kullanılacak olan yatak takımları Afganlılar'ca hazırlanmış ve Kabil'e doğru bir muhafız kıt'ası refakatinde yola çıkmıştır. Yolculuk bazen yaylı araba ile bazen hayvan sırtında, birer günlük mesafelere yolcular için inşa edilmiş toprak kervansaraylarda konaklayarak dokuz gün sürmüştür. Yazar, konakladıkları kervansaraylardan yolda karşılarına çıkan tabi güzelliklerden ve zorluklardan ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Bu bölümde yazar; dağlık kesimlerde yaşayan Afgan unsurlarından olan Hazaralardan bahsetmiş, onların Cengiz Han efradından Afganistan'ı yurt edinmiş olanların soyundan geldiklerinden ve Şii mezhebine mensup olduklarından bahsetmiştir. Öte yandan Hazaraların kadın ve kızlarının, Abdurrahman Han zamanında Hazaralar üzerine yapılan bir sefer sonrası Kabil'e getirilerek cariyeye olarak satılıp-alındıklarını belirtmiştir. Fakat Abdurrahman Han'ın oğlu Habibullah Han zamanında cariyeye ticareti yasaklanmıştır. Heyet Kabil'e girişte, önceden Osmanlı Devleti tarafından resmi sıfatla gönderilmiş olan Hasan Hilmi Bey ve Ali Fehmi Bey tarafından karşılanmıştır. Şehir içine girildikten sonra da Afganistan Devleti adına Hariciye memuru Şah Bey Han tarafından karşılanarak -heyetin Afganistan'da kaldıkları sürece ikamet edecekleri- eski emirlerden Şir Ali Han'ın bağ

evinde misafir edilmişlerdir.

Eserin dördüncü kısmı olan “*Mevki-i Coğrafisi*” bölümünde (61-68); Afganistan’ın coğrafi konumu, hudutları, dağları, nehirleri ve gölleri anlatılmıştır. Afganistan’ın o zamanki yüz ölçümünü 720.000 kilometre kare, nüfusunun 7.000.000 kadar tahmin edildiğini belirtmiştir. Günümüzde de Afganistan’da nüfus tahminle belirlenmektedir. Yazarın ifadelerine bakılacak olursa Afganistan için çok fazla bir durumun değişmediği değerlendirilebilir. Afganistan’ın o zamanki hudutlarından bahsedilerek “*hudutların çok korunaklı olduğu*” ifade edilmiştir. Oysa Afgan hududu, tarih boyunca üzerinde bir türlü anlaşmaya varılamayan ve en çok harita değiştiren ülke sınırlarından birisi olmuştur. Afgan hududunun “*çok korunaklı olduğu*” değerlendirmesinin, -yazarın kitabı kaleme aldığı 1906-1907’de de- yerinde olduğu söylenemez. Fakat Afgan gümrüğü açısından -o dönem için- “*korunaklı olduğu*” değerlendirmesinin geçerli olabileceği kabul edilebilir. Öte yandan yazar, Afganistan’da yaşanan mevsimlerin hava sıcaklığının coğrafi konuma göre değişiklik gösterebileceği belirtilerek “*Afganistan’ın havası umumiyetle sağlamdır*” yorumunda bulunmuştur.

Eserin beşinci kısmı olan “*Meşhur Şehirleri*” başlığı altında (69-71); Kabil, Kandahar, Gazne ve Belh şehirlerini ele almıştır. Yazar, Kabil şehri için “*Dar’ül-Sultana-i Kabil*” adını kullanmıştır. Kabil şehrinin 100.000 nüfusa sahip olduğundan, “*fevkalade imara uygun, havası mutedil, bağları bahçeleri zengin şirin bir şehir*” olduğundan bahsetmiştir. Geçmişle kıyaslandığında tüm Afganistan için geçerli olacağı üzere günümüzdeki Kabil’in gelişme göstermemiş olduğunu aksine gerilemiş olduğunu değerlendirmek mümkündür. Yazar, Kandehar’ın 60.000 nüfusa sahip olduğunu, ilk Afgan Kralı Ahmet Şah Dürrani tarafından imar edildiğini, kumaş ve bakır imal edildiğini, Helmund Nehri kıyısında “*gayet zengin*” altın madeni olduğunu ve askeri açıdan çok büyük bir önemi haiz bulunduğunu ifade etmiştir. Gazne’nin 15.000 nüfusa sahip olduğunu, gayet iyi imar edildiğini, Gazneliler’in payitahtı olduğunu, Gazneli Sultan Mahmut’un “*gayet güzel*” bir türbesinin bulunduğunu, Kandehar, Kabil ve Lahor yollarının kesişme noktasında olduğundan ticari bakımdan önemli bir şehir olduğundan bahsetmiştir. Belh Şehri’nin bir harabeden ibaret olduğunu, 1220 yılında Cengiz Han tarafından tahrip edildikten sonra bir daha imar edilemediğini, bu sebepten şehir merkezinin Mezar-ı Şerif’e nakledildiğini belirtmiştir. Günümüzde de Belh vilayetinin merkezi Mezar-ı Şerif’tir.

Eserin altıncı kısmı olan “*Siyasi Teşkilatlanması*” başlığı altında (72-86); Afganistan vilayet yapısı, hanedanlığın tarihi seyri ve 1906-1909 arası durumu, adetleri, eğitimi, sanayisi, ticareti, postaları, paraları, ziraatı, yolları, eski eserleri fazlaca ayrıntıya girilmeden anlatılmıştır. Afganistan’ın kuruluşundan itibaren hanedanı anlatan yazar şu ayrıntılara yer vermiştir: Babürlülere karşı İran Şahı ile birlikte hareket eden Ahmet Şah (önce Abdali, daha sonra Dürrani unvanını almıştır) 1747’de Afganistan’ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Başkent olarak -İran ve Hindistan’a yakın- Kandahar (Kandehar) şehri kabul edilmiştir. Ahmet Şah Dürrani’nin 1772’de ölümünden sonra yerine büyük oğlu Timur Şah geçmiş, başkenti Kandahar’dan Kabil’e taşımıştır. Timur Şah 1793’de ölmüş, yerine oğlu Zaman Şah geçmiştir. Fakat kardeşler arası saltanat mücadelesi sonrası Dürrani (Sadozaylar) hanedanı yıkılmıştır. Yerine 1834’de Dost Muhammed Zai’nin lideri olduğu Türk Barakzaylar (Muhammedzaylar) Hanedanı geçmiştir. Böylece Afganistan’da Dürraniler hanedanı sona ermiştir. Dost Muhammed 1863’de ölünce yerine oğlu Şir Ali Han geçmiştir. Fakat Şir Ali’de kardeş kavgaları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Şir Ali Han’ın 1879’da ölümü sonrası, yerine oğlu Yakup Han geçti ise de bir müddet sonra Afganistan tahtından feragat ederek Hindistan’a sürgüne gönderilmiştir. Bunun üzerinde amcası Şir Ali Han ile saltanat mücadelesine girince yenilerek Ruslara iltica eden Abdurrahman Han Afganistan’a dönerek duruma el koymuştur. Emir Abdurrahman Han 1901’de ölümünden üç gün önce oğlu Habibullah Han’a Afgan Emirliği’ni bırakmıştır. Yazarın ifadesine göre Kral Habibullah Han av

meraklısıdır. Av sırasında silah kazası ile parmağını kaybettiği halde av merakını sürdürmüştür. Nihayet yine bir av sırasında kulağından vurularak öldürülmüştür. Öte yandan bu bölümde yazar, Afganlıların kıyafetlerinden bahsederken bir erkek ve kadın modeli çizmiştir. Kadınlar için “*çadır*” tabir edilen çarşaf giydiklerinden bahsetmektedir. Bu durum günümüzde tamamıyla geçerli olup mavi renkli “*çaduri veya burka*” tabir edilen çarşaf giymektedirler. Yazar ayrıca, Afganistan’ın eğitimini üst seviyelere taşımak isteyen Emir Habibullah Han’ın Osmanlılar’ın da desteğiyle “*Harbiye ve Habibiye*” adında askeri ve sivil okullar açtığından bahsetmektedir. *Harbiye-i Siraciye* adıyla açılmış olan bu okul, Türkiye’deki Harp Okulu esas alınarak açılmıştır. Osmanlı’daki eğitim kurumlarından olan “*Sulatani*”lerden etkilenerek Habibiye okulları inşa edilmiştir. *Mekteb-i Harbiye-i Siraciye*’nin ilk müdürü Mahmut Sami Bey adında bir Osmanlı subayıdır. Bu okul, halen “*Harb-i Şuwanzei*” yani Harp Okulu adıyla eğitim ve öğretimine devam etmektedir. Fakat Türkiye’den farklı olarak Askeri Lise seviyesinde eğitim vermektedir. Türkiye’nin desteği ile idame edilen bu okulun Türkçe adı “*Kabil Askeri Lisesi*”dir. Kuleli Askeri Lisesi’nden mülhem iç ve dış kapısının üzerinde iki taraflı kuleleri mevcuttur. Öte yandan yazar ile birlikte giden heyetin eğitim ve sanayide Afganlılara destek olduğunu belirtmiştir. Posta hizmetleri ve posta pulları Trabzonlu Hasan Hilmi Efendi’nin gayretleriyle Osmanlı Devleti’ndeki standartlara ulaştırılmıştır. İlk Afganistan banknotuna yine Trabzonlu Hasan Hilmi Efendi tarafından şekil verilmiştir. Afganistan ticaretinin güneyden-günümüzde Pakistan sınırları içinde yer alan Belucistan’a kadar demiryolu ile oradan Kandehar ve Kabil’e mevcut şoseler üzerinden yapıldığını, Kabil’de bulunan kırk kadar filin de ağır yük nakliyatında kullanıldığından bahsetmiştir.

Eserin yedinci kısmı olan “*Afganistan’daki Unsurlar*” başlığı altında (87-88); kısaca Afganistan’daki yedi milyon nüfusun bir milyonunun Türklerden meydana geldiği ifade edilmekte, Afganistan’ın asli unsuru olan Peştunlardan ise “*Afgan nüfus*” olarak bahsedilmektedir. Oysa günümüz Afganistan’ında bile böyle bir standarda ulaşamamıştır. Afganistan’da halen “*Afgan*” diye bir unsur yoktur. Öte yandan Afganistan’da Tacikler ve Hazaralar ile birlikte çok az da olsa Hindular ve Mecusiler ile birlikte “*sair taifelerden*” bahsedilmektedir. Afganistan’ın çok farklı unsurlardan meydana gelmesi en büyük problem sahalarından birisi olarak günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde Afganistan’da Askeri okullarına öğrenci kabulü dahi etnik kökene göre yapılmaktadır. Uygulanan etnik dağılım: Peştu %37, Tacik %35, Hazara %12, Özbek %8, diğerleri %8 oranı uygulanmaktadır.

Eserin sekizinci kısmı olan “*Afgan Ordusu*” başlığı altında (89-91); Afgan Ordusu’nun oluşumu, rütbeleri ve silahlarından kısaca bahsedilmiştir. Burada Afganların özelliklerinden bahsedilmiş; “*Afganlıların cesur, her türlü zorluğa dayanıklı, sabırlı ve dindar*” olduğu belirtilerek Afgan Ordusu’nun askerlik özelliklerinin çok yüksek olduğunu ifade edilmiştir. Rütbeleri Osmanlı rütbelere çok benzemekte, hatta birçoğu bire bir aynıdır. Türk subaylarının Türkçe komutlarla eğitim yaptırdığından söz edilmiştir. Bu durum günümüzde de geçerliğini sürdürmekte, Türkçe komutlar ve rütbelere değişiklik arz etse de halen devam etmektedir. Afgan Ordusu’ndaki silahların kısa namlulu ve topların çapının düşük olduğundan (5-7 santimetrelik dağ topları) bahsedilmiştir. Afgan Ordusu’nun sıhhiye bölüklerini henüz oluşturamadıkları belirtilmiştir.

Eserin dokuzuncu ve son kısmı olan “*Huzura Kabul, Bayram Namazı, Derbarm, Çeşn Geceleri*” başlığı altında (93-103); heyetin Kral Habibullah Han’ın çeşitli defalarca huzuruna kabul edildiğini, bu sırada Kral Habibullah Han “*Afganistan, Devlet-i Aliye-i Osmaniye’nin bir küçük kardeşi makamında ve doğu siyasetinde sağ kolu mesabesinde*” olduğu söylenmiştir. Bu söylem daha sonra da devam etmiş, kralın oğlu Amanullah Han tarafından da kral olduğu dönemde Atatürk’e karşı müteaddit defalar sarf edilmiştir. Afganistan’da Kabil’de bayram namazının hep

beraber kral ile beraber kılındığını, daha sonra Derbar denen sarayın bir bölümünde halka kral tarafından ikramlarda bulunulduğunu, çeşn ve donanma gecelerinde ise Avrupai tarzda eğlenceler düzenlendiğini fakat içki tüketilmediği söylenmiştir. Yazar, bu gecelerde kralın Türkler'le özel olarak ilgilendiğini hatta tavla bile oynadığını, Türkler'e hediyeler verdiğini belirterek kitaba son vermiştir.

Kitabın sona ermesi çok ani bir şekilde olmuştur. Sanki başka bir şeyler daha yazma isteği olduğu halde yazılmadığı izlenimi vermektedir. Kitabın orijinal baskısında resimler, konunun geçtiği yerlerde sayfa aralarında verildiği halde, yeni harflerle baskısında kitabın sonuna resimler azaltılarak konulmuştur. Esere uzun bir giriş yapılmış, yolculukta geçenler uzun uzadıya anlatıldığı halde Afganistan'da heyetin karşılaştığı olaylara hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Yolculuk günlük şeklinde tutulduğu halde Afganistan'daki asıl konular genellenerek kısaltılmıştır. Bu eserin en zayıf yanlarından birisidir. Öte yandan eser, Türk-Afgan ilişkilerini irdeleyen ilk eserlerden birisi olma özelliğine haizdir. Bu anlamda verdiği bilgiler değerlidir. Bir hatıra eser olmasına rağmen yaşayanları önceleyen bir üslup kullanılmamıştır. Aksine kahramanları, fazlaca mütevazı bir konumda kalmıştır. Bu durum eserde eksiklik olarak kendini gösterse de kahramanlarının ön plana çıkmaması, hemen hemen kendilerinden (övgüyle) hiç bahsetmemeleri eserin güvenilirliğini ön plana çıkarmaktadır. Eserin eski Türkçe baskısı, Afganistan konusunda Türkiye'de yazılan eserlerin öncüsü olması hasebiyle önemli olmakla birlikte; günümüz Türkçesi ile yeni yazı baskısının da bilim dünyasına değerli katkılar sunabileceği şeklinde değerlendirilmektedir.